

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՄԱՍԻՍ», ԹԻԻ 20

ՕՆ. ՄԻԻԲԱՐԵԱՆ

ՆԱՀԱՆՁ

(ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ)

— ՌԻՏԻՆԻՆԻ —

PRINTED IN BULGARIA

1936

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ - ՄԱՍԻՍ,
ՍՈՖԻԱ

891.99.

ԼԴ-79

891.99
L5-79

1. Ն. Ն.

06 FEB 2000

6 NOV 2011

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐ «ՄԱՍԻՍ», ԹԻԻ 20

ՕՆ. ՄԻԻԲԱՐԵԱՆ

ՆԱՀԱՆՁ

(ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ)

1041

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐ
ՄԱՍԻՍ

PRINTED IN BULGARIA

1936

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՄԱՍԻՍ»
ՍՈՑԻԱԼ

Ն Ա Հ Ա Ն Ջ

1.

Նորաշէն եկեղեցիի զանգերուն աղօթական ձայները, հնչուն ու մեղամաղձիկ, հասան Մարան մօրքուրի լուսամուտին և երկնային օրհնութեան մը պէս ողորեցին սննհակը, ուր երկար ստեղծ է վեր անդամալոյժ կը պառկէր ան, արդէն համակ սպիտակած...

— Զա՛ն, ջա՛ն, Ա՛սպածածին ջան, չչնչաց ան ու խաչակնքեց:

Փորձեց շուռ գալ ձախ կողքին: Ի դուրս կարծես ծանր քար մը կը սեղմէր ու կը շղթայէր զինք անկողնին: Գլուխը քիչ մը վեր բարձրացուց ու հաղիւ կրցաւ վայրկեան մը կենալ: Աչքերը մթնեցան, գլուխը օրօրուեցաւ ու սպիտակ բարձին վրայ ինկաւ մնաց:

Ա՛խ, եթէ կարողանար անգամ մըն ալ ոտքի ելլել, քալել ու հասնիլ մինչև եկեղեցին, երթալ ու ծունկ չոքել Տիրամօր պատկերին առջև, մոմ վառել, լսել տիրացու Նազարի «Վերստին յաւերուած խօսք ընդ Աստուծոյն»: Եւ եթէ կարողանար, առաջուան պէս, տոտիկ տոտիկ տուն վերադառնալ, իրիկուան օջախը վառել, ժամէն բերած պաղունց մը խուռկով բուրումնաւէտել ներս ու դուրս և թաշկինակին մէկ ծայրը ամուր պահած ժամտան պանցրացէն մաս հանել Յարութին և Ասողիկին...

Յուշերու կծիկը կամաց կամաց քանդուեցաւ ու մտքե-

859-2009

բը տարին զինք մինչև օրերը իր կապոյտ շրջագլխատով մանկութեան, երկու սև ու զանգուր հիւսքերով պատանութեան, առողջ ու կարմիր հարսնութեան: Յիշեց պսակը եկեղեցիի կամարներուն տակ. իր ձեռքերը, քրոնք կը դողային իր գլխաւորի, Վարպետ Մակարի պինդ ու լայն ձեռքերուն մէջ:

Խեղճ Վարպետ Մակար: Ինչպէ՞ս գեղեցիկ էր ան, թուխ, առողջ, պարթև, ածառնար... Բանի՛, քանի՛ եկեղեցիներ չինեց: Ա՛յ, Արարքի եկեղեցին, այնքան հոյակապ, շինուած է Մակարի ձեռքով և ցօղուած անոր քրոտինքով: Մակարի ձեռքը դպած է անոր ամէն մէկ աղիւսին: «Երանի՛ եկեղեցի չինողաց»... Հապա ինչո՞ւ այնքան կանանչ կտրիճ մեռաւ իր Մակարը: Մեռաւ իր մուրազին չը հասած, դեռ իր թուր չգրկած, դեռ Հայաստան չազատած... Հիմա Հայաստան ազատ էր, բայց Մակար չկար: Ուղիղ քսան տարի առաջ, Մեծ դեպքին, Մակար կռուի գնաց ութը հարիւր երիտասարդներու հետ ու ալ չվերադարձաւ... Ո՞ր քարի տակ մնացին ոսկորներդ, Մակա՛ր: Ու Մարան մօրքուրի աչքերը պղտորուեցան ու արցունքի կաթիլները ողորեցին թոռմած, բայց վարդի կարմիրը դեռ պահող այտերը:

Եւ յիշեց, որ Մակարի մահուան բոթը առաւ այն պահուն, երբ ինք երկրորդ երկունքով կը զաւարուէր. երկունքը Աստղիկին, որ հիմա հասուն աղջիկ է ու երիտասարդ սրտերու այրող բոց: Ու Աստղիկի կողքին եկաւ կանգնեցաւ իր Յարութը, որ Մակարի պէս ածառնար էր, տան ճրագ-կրակ և որու անունը աշխարհ արուրած բռնած է, այնքան կտրիճ է ան ու քօտուց...

— Արեւիդ մեռնի՛մ, տղա՛ս...

Մարան մօրքուրի մտքերը յանկարծ ընդհատուեցան ու ապա, չեղելով իրենց ճամբան, եկան ու կեցան անակնկալ հարցումի մը առջև.

— Յարութը ո՞ւր է...

Արդէն իրիկուն է ու տղան տուն եկած չէ ամբողջ օրը: Իսկ Աստղիկ ինչո՞ւ այնքան անհանգիստ է այսօր: Միշտ գնաց եկաւ, եկաւ գնաց ու սակայն երբեք չժպտաց, բան մը չըսաւ բնաւ...

Հարցումը սկսաւ նեղել ու աւելի տանջել զինք: Մտածեց: «Արդեօք կոթե՞լ կայ նորէն»... Բայց ի՞նչ կոթե՞լ, քանի որ երեք ամիս է թուրք ու թշնամի չկայ: Մակարի անմեղ արիւնն ու իր արդար անէծքը կոտորեց ու փախցուց զանոնք... Է՛հ, ի՞նչ կոթե՞լ, քանի որ Հայաստան ազատ է արդէն, հայ կամաւորներով լեցուն է քաղաքը, իսկ ոռոս զօրքին թիւ համար չկայ...

Հանգստացա՛ւ: Ռուսը խաչապաշտ է, հայ քրիստոնեայ: Եկաւ Հայաստանը ազատեց դառը գերութենէ: Թող Աստուած պահէ ոռոս թագաւորը, որ հայու պահապան հրեշտակն է: Բանի ոռուր կայ ո՛չ կոթե՞լ, ո՛չ թալան, ո՛չ խեղճ մէրկան լաց, ո՛չ անմեղ հոգու կոտորած... Ի՞ր աղիղ Յարութը գլուխը Աւետարանի տակ պիտի բռնէ վերջապէս ու պիտի պսակուի:

Ա՛խ, քանի՛ տարի եղաւ, որ արդար սեղան նստած չէր տղան. միշտ գեղ ու քաղաք, սար ու ձոր ինկած, օր մը փախստական, օր մը բանտի, օր մը մահու անեղ կռուի մէջ...

— Փա՛ռք քեզ, Տէր, որ լսեցիր իմ տկար աղօթքս, փրկեցիր տղաս կոթե՞լ-պատուհաններէն...

Մարան մօրքուրի գոհունակ հառաչանքը ընդհատուեցաւ դրացի վիվլան Շողիկի ձայնով, որ դղրդաց բակին մէջ: Ու մինչ Մարան մօրքուրը կ'արթննար իր յուշքոտ թմրութենէն, Շողիկ հերարձակ ներս կը խուժէր իր պոռացող ձայնին ետեւէն.

— Ողորմի՛ Աստուած, պոռաց ու ծունկերը դետին զարկաւ:

— Օղորմի քո բարի ծնողաց...

Շողիկ չուզեց իսկ լսել իր ողջոյնին պատասխանը: Ան միայն անիծեց իր ու Հայու բախար: Այս ի՞նչ սև գիր էր, որ դրուած էր իրենց ճակտին ու չէր ջնջուեր երբեք: Աշխարհ արարատ սուգ հագած է, ոչխարի հօտի պէս դէս դէն կը վազվզէ, քոյրիկ... Ինք եկած է Յարութը տեսնելու: Յարութը տունը չէ՞, ո՞ւր է: Ժա՛մն էր: Մունը մ'երկու աղօթք ընելու համար: Ըսին նահանջ է, ու ժամուներ խառնուեցաւ իրար, .. Նահա՛նջ: Ինք ի՞նչ գիտնայ թէ նա-

հանջը ի՛նչ գէլ գազան է: Ի՛նք միայն գիտէ, որ թագաւորէն հրաման կայ և բոլորը պիտի երթան... Պիտի երթան, քոյրի՛կ, պիտի թողնեն տուն-տեղ, օճախ ու ճրագ ու պիտի երթան... Ո՛ւր, Աստուած գիտէ... Թող անդամ մը Մարան ելլէ իր անկողինէն և տեսնէ թէ ի՛նչպէս կ'երթան... Ո՛չ հայ մնաց, ո՛չ կամաւոր... Ռուսի սոլդատը ամէնէն առաջ փախաւ: Կ'ըսեն թուրքի սև աւփետը վարագայ սարը բռնած կանգնած է: Աղօթարանը չբացուած, կ'ըսեն, քաղաքի վրայ հիւշիւմ պիտի ընէ... Յարութիւնը ո՛ւր է, տունը չէ՞, ո՛ւր է հապա ճաւերի մարդը... Ի՛նչ սև հող տայ գլխին, իր ձեռքիկ ձագերը ո՛ւր տանի հապա, ի՛նչ պէս տանի, ո՛չ սայլ ունի, ո՛չ ձի, ո՛չ ջորի... Մեղա՛յ քեզ, Աստուած, ինքն ալ մտածեց, թէ Յարութի ճար մը կ'ընէ, կ'երթայ սայլ մը, եզ մը կը ճարէ...

Փէշերը հաւաքելով և ծունկերը ձեռնելով՝ Շողիկ հեռացաւ, առանց ոեւէ պատասխան ստանալու անդամալոյծէն, որ չարաչուք ու վայրենաց խօսքերու այդ տարափին մէջ ուրիշ ոչինչ տեսաւ ու լսեց, եթէ ոչ իր սեփական օճախին յանկարծական քանդումը, իր հարազատ զաւակներուն ըստպաշտօնող կենդանի մահը, որ հոս էր ահա, ճիշտ այս լուսամուտին տակ, գորգի այս պատառիկին վրայ, ուր քիչ առաջ իր ծունկերը ամուր դրած էր Շողիկը: Ու մահուան կենդանի ստուերը այնքա՛ն նման էր Շողիկի երկար ու նիհար հասակին, անոր տոռալ ցցուած սուր կզակն ունէր, անոր երկարաւուն և սապատաւոր քիթը, ցրիւ՛ ու ալիսառն մազերը, չոր ու սպառնական հազը և, մանաւանդ, անոր սուր, ճոզած ու ճմրթկուած ձայնը, որ կարծես սենեակի մէկ մութ անկիւնէն կը լսուի և որու տէրը չկայ...

Ու Մարան մօրքուր տեսաւ որ մահը, անկողինին ծայրերը զգոյ՛ հաւաքելով ու դանդաղօրն լուսամուտը փակելով, կը մօտենայ իրեն, լուռ, ահագնու իր ամբողջ սև ու երկար ստուերով կը լեցնէ սենեակը՝ առատազրկ վա՛ր կը քաշէ կը փակցնէ յատակին, պատերը կը սեղմէ ու սենեակը գորշ ու ծանր գազաղ մը կը դառնայ: Ու ապա կը բարձրանայ և սև կատուի մը պէս մռլտալով կը տեղաւորուի իր բարձին վրայ, մազերը կը փետտէ, կը կծկուի, սև ու ոլոր

իր պոչին վրայ, մէ՛կ, երկո՛ւ, կը ցնցէ կզակը... Կարծես ոսկորները կը ճարճատին, սիրտը կը պայթի, ուղեղը կը հալի գանկին մէջ ու կը շաղխանայ...

Հարազատ անուն մը կը փնտռեն Մարանի շրթունքները, բայց չեն կրնար տեսնել. անունը միշտ կը կորսուի: Սիրելի անուն մը կը տեսնեն անոր աչքերը, բայց չեն կրնար գտնել: Անունը միշտ կը խուսափի: Թանկագին անուն մը կ'որոնեն անոր ձեռքերը, բայց չեն կրնար բռնել: Անունը կարծես թև կ'առնէ, կը թռչի...

— Ա՛...

Ու Մարան երկրորդ կաթուածը կը ստանայ: Այս անգամ անդամալոյծ է անոր ձախ թեւը: Եւ մարմնի ամբողջ կէսը, ուսէն մինչև ստքի եզունդները, մեռած է այլեւս...

2.

— Թըրը՛խկ, Թը՛ք, Թը՛ք, Թըրը՛խկ, Թը՛ք...

Յարութի սայլ կը շինէ: Ո՛չ ձի, ո՛չ եզ, ո՛չ էշ. ոչ մէկ անասուն կայ սայլը քաշող:

Միակ եզը, որ կրցաւ ճանկել ռսապէն, հիւանդ մօր փոխադրութեան անունին տակ, դեռ դրան առջև ձեռքէն հանեց: Դրացի Շողիկը ստքերն ինկած էր.

— Ամա՛ն... վերեն Աստուած, ներքեւ դուն, իմ ձեռքիկ ձագերուն իսկաւ կանգնիր, սայլ մը, եզ մը ճարիր. հազար տարուան դրացի ենք...

Դրացին իրաւունք ունէր. Երեք փոքրիկներ ունէր ան ու փոխադրութեան ոչ մէկ միջոց: Անտէր ու ալրի կին: Ի՛նչ կը լինի, ի՛նչ չի լինիր, ո՛վ գիտէ: Ո՛վ գիտէ քանի՛ օրուան ճամբայ է մինչև էջմիածին... էջմիածին, հէ՛, հէ՛յ...

— Թըրը՛խկ, Թը՛ք, Թը՛ք, Թըրը՛խկ, Թը՛ք...

Յարութի սայլ կը շինէ: Կծկա՞ն: Ի՛նչ հարկ: Իր թեւերը պինդ են, պողպատ են իր թեւերը: Եւ փոխադրելու արբաղան բան մը ունի — մայրը:

— Աննամո՛ւս... քեզ մարդ ըսողի... հայնոյց Յարութ ընկերոջ մը, որ խորհուրդ տուած էր իրեն,

— Մայրդ տունը թող մնայ. իսկ դուն քու գլխուդ ճա-

ըր տես, ասոր նահանջ կ'ըսեն, հարսնիք չգիտնաս... Յե-
տոյ, ազալ քոյրդ ազատէ...

Թուրքերը ի՞նչ պիտի ընէին պառաւ, հիւանդ, անդա-
մալոյձ կնոջ մը: Արդէն պէտք ալ չկար հետը տանելու, քա-
նի որ դժուար թէ երկար ապրէր... Եւ, վերջապէս, գի-
տէ՞ր թէ ո՛ւր պիտի երթար... Է՛, այնքան հեռու է, Մա-
սիսէն անդին, ջհաննամի ծայրը...

— Ջհաննամի ծայրը ինքդ գնա՛, մրթմրթաց ու հայ-
հոյեց նորէն Յարութ և ուրազը ձգելով սղոցը ձեռք առաւ:
Հարկ էր ամբողջ գիշերը աշխատիլ և առաւօտ կանուխ,
դեռ արեւը վարապէն չծագած, ճամբայ իյնալ:

Իրտինքը կ'ակօսէր ճակատը, դանդուրները կ'իյնային
սև ու պայծառ աչքերուն: Նուրբ շրթունքները՝ կը կրծէր:
Անվարժ էր: Կեանքին մէջ առաջին անգամ սայլ կը շինէր:

— Է՛հ, հօ ծախու ապրանք չէ, թող քիչ մըն ալ ծոռ
ըլլայ, միայն թէ ամուր: Ինքզինքը համողեց և յուսադրեց,
երբ տեսաւ որ տախտակները լայն չէին նստեր լայնքէն
ու երկայնքէն:

Ձեռքը անվարժ էր մանաւանդ սղոցի: Աջ մատը թե-
թև մը կտրեց:

— Սատանի տարի է... Երեքշաբթի գիշեր, հարկաւ
մատդ կը կտրես, մրթմրթաց, արիւնը ծծեց կուշտ կուշտ ու,
ժամանակ չկորսնցնելու համար, չապիկի թեւէն ատամներով
պատառ մը կտրեց ու կերպով մը կապեց:

— Թըրը՛խկ, Թը՛ք, Թը՛ք, Թըրը՛խկ, Թը՛ք...

Սայլը պատրաստ է արդէն: Մեծ ու երկար տաշտի մը
ձեւով և երկու տախտակի լայնութեամբ բարձր: Բարձրա-
ցաւ պառկեցաւ մէջը: Ուրքերը փոց, Տեղաւորուեցաւ: Լա՛ւ
էր: Ինք աւելի երկար էր քան մայրը: Լուծքի նման բան
մըն ալ չիւնեց և հաստ պարան մը կապեց սայլի աջ ու ձախ
թեւերուն: Կը մնային անիւները: Անի՞ւ... Ո՛ւրկէ ճարէր
անիւներ: Գլուխը քերեց: Նստաւ և ծխեց: Ո՛չ, Խեղքի բան
չէր, չէր կրնար շինել: Անիւը ի՞նչպէս կը շինեն:

— Ասողի՛կ...

Սգաւոր գեղեցիկահիւս մը պէս քոյրը, Ասողիկը, իր
սլացիկ հասակը կախեց սանդուխն ի վար:

— Ի՞նչ կայ, Յարութ, պրծա՞ր...

— Ո՞րտեղէն... անիւ չկայ: չեմ գիտեր ի՞նչպէս կը
շինեն...

— Անի՞ւ... Ասողիկ ի՞նչ գիտնար:

— Ի՞նչ...

Յարութ գլուխը նորէն քերեց ու կրթնեցաւ պատին:
Ծխեց: Ծուխը միակ սփոփանքն էր, բայց միտքերը չէին
կեդրոնանար բնաւ: Ուշքի եկաւ: Աչքին առջեւէն եկան ու
անցան բազմաթիւ սայլեր ու կառքեր, գեղեցիկ, ճոնչուն
անիւներով...

Յիշեց կառապան Միքօն: Անոր բակին մէջ քանի՛ ան-
գամ տեսած է բազմաթիւ անիւներ՝ մաշուած կամ փճացած,
իրար վրայ թափուած... Ո՞վ կը մտածէ անոնց մասին:
Ո՞վ անոնցմէ ճամբու բեռ կը շինէ հիմա:

Կայծակի արագութեամբ վաղեց դուրս. քանի մը գիկ-
զակ փողոցներէ անցաւ, մինչև որ հասաւ Խաչ Փողոցի հրա-
պարակը: ճամբան չեղեց, մտաւ նեղ ու մութ փողոց մը,
իջաւ բակը, ուր երբեմն կոտորուած անիւները շեղջակոյ-
տեր կը կաղմէին: Մօտեցաւ: Խուզարկեց: Բնեց: Մէկի
տեղ երկու, երեք, չորս, հինգ... Բայց բոլորը կոտորուած,
մաշուած, անպէտք...

Լուցկիի լոյսով ջոկջոկեց, ընտրեց լաւագոյնները, ու
անոնցմէ երկուքը աջ ու ձախ ուսերուն օղակ շինած՝ վերա-
դարձաւ տուն, քրտինքի մէջ կորսուած: Եւ երբ անիւնե-
րը ուսերէն վար նետեց, ուղիղ սայլին առջև, ձեռքերով
ծափ տուաւ, սուլեց, երգեց հին, մոռցուած տխուր երգ մը,
ժպտաց, աչքերը փայլեցան: Մայրիկը փրկուած է: Թող
Ասողիկը չտխրի:

— Ասողի՛կ...

Գոյրը, միշտ տխուր ու սգաւոր, նորէն իր հասակը
կախեց սանդուխն ի վար:

— Ի՞նչ կայ, Յարութ, ո՛ւր էիր...

— Անիւները բերի. ժամ մը և ամէն բան պատրաստ
կ'ըլլայ: Դուն միայն ճամբու հաց բան պատրաստէ, մէկ
երկու վերմակ, բարձ, ճերմակեղէն, ևայլն, բոլորը քեզ և
մայրիկի համար: Ինձի ոչինչ պէտք չէ, ես տղամարդ եմ,
ճամբու սովոր, հասկցա՞ր... Դէ՛, քոյրիկ ջան, դէ՛...

Քոյրը հառաչեց:

— Մի՛ տխրիր, երախա՞յ ես: Մայրիկը կը քնանա՞յ:

— Այո՛:

Ու Աստղիկ հեռացաւ, արցունքները հաղիւ կուլ տալով: Ո՛չ, Ան չըսաւ, թէ մայրիկը այսօր երկրորդ, գրեթէ մահացու կաթուածը ստացած է ու հազիւ կը ճանչնայ զինքը: Չըսաւ թէ մայրիկը իրիկունէն ի վեր խօսիլ չի կրնար այլեւս...

Ասդին Յարութ ձեռք առաւ անիւները: Մէկ քանի հին դամբը հանեց նորերը դրաւ. փայտ մը ասոր, զամ մը անոր ամրացուց, շուռ տուաւ դիտեց: Գետինն ի վեր և գետինն ի վար գլորեց, փորձեց, Հրաշալի՛ էր: Կը մնար միայն սոնիկ ամրացնել և ամէն բան արդէն պատրաստ կ'ըլլար: Եւ երբ ամէն բան պատրաստ էր արդէն, ձայն տուաւ նորէն.

— Աստղի՛կ, Աստղի՛կ...

Քոյրը եկաւ, ձեռքերը խաչածէ՛ կուրծքին, Տերամօր դէմքով բարի ու գթոտ, սուգի մէջ ողորուած...

— Սայլը պատրաստ է արդէն, տե՛ս, մայրիկը փերկուած է: Միայն եկուր փորձենք անգամ մը:

Եւ ուժեղ ձեռքերով գրկեց քոյրը, բարձրացուց դրաւ սայլին մէջ, ինքն առաջ անցաւ, պարանը ձգեց գլուխն ի վար, երկնցուց մինչև ճիւղը, ճիւղէն քիչ մը վար, ու սայլը քաշեց ալ, ձախ, ետ, առաջ, բակի ամբողջ երկայնքովը ու լայնքովը:

— Ֆի՛ւթ... ամո՛ւր, հիանալի՛... Օ՛, ի՛նչ ծանր ես, Աստղիկ, հեգնեց Յարութ և կարծեց թռչուն մը կը կրէր ձեռքին. այնքա՛ն թեթեւ թռչանքին սայլն ու իբ բեռը:

— Մայրիկը ինձմէ աւելի ծանր է, Յարութ, մղկտաց Աստղիկ, ի՞նչպէս պիտի տանիս, քանի՞ օրուան ճամբայ է:

— Ի՞նչպէս կը տանիս... երախա՞յ ես: Կը կարծես շատ մեծ ճամբայ է: Բերկրին ու Բէնտի Մահուն անցանք՝ արդէն Բայազետն է, Մասիս, Իգտիր, Էջմիածին... Երեք օրէն կը հասնենք... Մայրիկը թեթեւ է, քամիի պէս կը թռցնենք...

Գացին մայրը փոխադրելու:

Լոյսի ու մութի կռիւ էր արդէն:

3.

Տակաւին արեւ չկար, բայց կարմիր ու կապոյտ լոյսերու հեղեղի մը մէջ կը ծփար քաղաքը, որու ամբողջ բնակչութիւնը, կարծես կախարդական ձեռքի մը ուժով մտրակուած, լքած էր տուն ու տեղ, արտ ու ափ, ծառ ու ծառաստան, օճախ ու կրակ և բառաչող հօտի մը պէս կը մագլցէր բլրակն ի վեր, օճաղալար ու գորշ ճամբու մը վրայ:

Արեւ չկար տակաւին, բայց կար կապոյտ ու կարմիր լոյսերու հեղեղը հրդեհուող տուններուն, որոնք իրենց կրակը առած էին հարազատ ձեռքերէ:

— Մեղի չմնաց, թող թշնամիին ալ չմնայ...

Ու հրդեհի տարօրինակ աղմուկը ուշացած մէկ արձագանգն ըլլար կարծես քանի մը մղոն անդիէն, նահանջի գորշ ճամբուն վերերէն, արտերէն, ձորերէն ու բլուրներէն լսուող խուճապահար գաղթողներու խժալուր բառաչին, ուր աչ մէկ ձայն կարելի էր որոշել, բայց եթէ համակոծ ողբը յուզարկաւոր թափորի մը, որ ստուգապէս դէպի մահուան տունը կը քալէ ինքզինքը թաղելու...

Երէկուան շէն, ուրախ և հպարտ քաղաքին փողոցները և տունները տարօրինակ գոյներ հագած էին հիմա: Հրդեհուող տուն մը կարմիր կը ներկէր փողոցի մուտքը, մինչ միւս փողոցին ելքը միայն սև մոխիր կը ցանէր իր գլխուն: Ու ամէն ինչ կար փողոցներուն մէջ — այն բոլորը, որ երէկ տուններէն ներս էին, սենեակներու, մահաաններու, դարակներու մէջ:

Բնքոյշ կատու մը, սարսափած թառած էր ուռնիի մը ճիւղին և շիտ ու անթարթ կը նայէր կապոյտ սենեակի այն լուսամուտին, ուր երէկ անիոյթ կը խոկար ինք՝ կողերը արեւին տուած...

Երկու նիհար նորածին հորթեր, մէկը սև, միւսը կարմիր, ածխացած գոյգ մը գերաններու արանքը կեցած, կը բառաչէին աղիողորմ.

— Կերակրեցէ՛ք մեզ, մենք մայրեր չունինք հիմա... Անդին՝

— Թը'փ, Թըրը'փ, Թըրը'փ, Թը'փ...

Կաղալով ու ճոնչալով Յարութի սայլը ճամբայ կ'իյնար վերջապէս:

Հարկ եղաւ սեփական ձեռքերով քանդել տան դուռը, որ կը նեղնար, կը կծկուէր ու ճամբայ չէր տար Յարութի սայլակին:

Է՛հ, ի՞նչ պիտի ըլլայ. ուրիշները իրենց տունն ու տեղը հրդեհի տուին, եթէ դուն սեփական դուռը սեփական ձեռքերովդ խորտակեա՛ ի՞նչ պիտի ըլլայ... Արդէն որո՞ւ պիտի մնայ հօրենական-պապենական այդ աւերակը... Գանի՛ հարիւր տարուան տուն է. ճոթը կը հասնի մինչև քանի՛ հարիւր տարի առաջ... քանի՛ սերունդներ ծնան ու մեռան այս բակին մէջ, այն խնձորենիին մօտ քրտինք թափեցին, այս առիքին տակ եղազներ տեսան, այն սիւնին մէջք տուած՝ արցունք կուլ տուին:

— Վա՛յ քո տունն աւերուի ֆալազ...

Վերջը՝ Ո՛ւր է վերջը: Բայց անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ պիտի վերադառնայ որ մը: Աշխարհի բաները ո՞վ գիտէ... Հա՛յ, հա՛յ... Ռուսի և թուրքի կռիւ է, կռուի բախտ է, ի հարկէ: Ինք կռիւ չա՛տ է տեսած. երէկ բախտը քուկդ էր, այսօր թշնամիին. վաղը բախտը քուկդ կ'ըլլայ նորէն: Միայն... այս գուլումը, այս նահանջը չա՛տ էր անսպասելի... Այսքա՛ն ժողովուրդ, այսքա՛ն կամաւոր, այսքա՛ն ոռւսի սոլդատ... Դեռ ինչքա՛ն հրացան, թնդանօթ... և ո՛ւր է թշնամին... Սուտ խօսք, ե՞րբ կ'ոռւեցանք, ինչո՞ւ կը փախչինք... Եթէ չկռուիս, ի հարկէ կը փախչիս. բայց նամուսին, ամօթ պատկառանքին ի՞նչ է եղած... այսքա՛ն ժողովուրդ, այսքա՛ն կամաւոր, այսքա՛ն ոռուսի սոլդատ...

— Ռո՛ւս... Ռուսի թակարդ չըլլա՛յ...

Է՛հ, կծիկը շատ է հանգուցուած... ծայրը ո՛ւրկէ գտնէ... և, յետոյ, ի՞նչ բարակ մանելու ժամանակ է, ու շացած չէ՞ ինք արդեօք:

Ամբողջ գիշերը անտէր սայլին վրայ աշխատեցաւ. ցամաք հացի կտոր մը իսկ բերանը դնելու ժամանակ չունեցաւ. մարդ-մարդասան չտեսաւ, անգամ մը ռաբբ չհանդիպեցաւ, ի՞նչ կար, ի՞նչ չկար. նոյնիսկ չստուգեց թէ զրացի Շողիկը ճամբայ ելա՞ւ... Ոչի՛նչ:

— Աստուած ողորմած է...

Յետոյ, ինք թեթեւ օտքեր ունի, պինդ և ուժեղ ձեռքեր, առողջ է: Առողջ է նաև քոյրը, Ասաղիկը: Խեղճ Ասաղիկ... ինչպէ՛ս պիտի քալէ օրերով, շաբաթներով, արեւի կամ անձրեւի տակ, փոշիի կամ ցեխի մէջով... Իսկ մա՞յրը: Ողջ կը մնա՞յ արդեօք: Գոնէ մինչև Էջմիածին հասցնէր...

Գլուխը շուռ եկաւ պահ մը այդ չարաչաք կասկածնե-րու սեղատարափին տակ, բայց ինքզինքը գտաւ: Երկար, անթարթ, յուզիչ ու արտասուագին նայեցաւ հայրենի տընակին, բայց ու խորտակուած դրան, բակին մէջ օրօրուող ուռենիին ու անոր արմատները լուացող փոքրիկ վտակին, որ պղտոր էր այսօր: Նայեցաւ փողոցին վրայ կախուող ըսպիտակ վարագոյններով լուսամուտներուն, որոնք հեռաւոր կարմիր բոցերու անդրադարձումները կը պահէին...

Սիրտը մղկացաւ: Կարծես մէկը, կոպիտ ու անաստուած, երկաթ ու բութ ձեռքերով, զարկաւ կուրծքին, բան մը պատռեց հոն, գտաւ բաբախող սիրտը, բռնեց ու ամուր ձմեռեց և ապա սահեցաւ վար, գտաւ աղիքներու հիւսքը ու սկսաւ զալարել անգութ ու վայրենի... Աչքերը մթնեցան ու երբ գլխու վտանգաւոր պտոյտէ մը հոք անոնք կը բացուէին վերջապէս, կը տեսնէին Ասաղիկը, որ անհուն ու անհնարին Սուգի մը իբրև խորհրդանշան, սև ու զանգուր վարսերը թափած ուսն ի վար, ծունկի իջած է խորտակուած դըրան՝ սեմին, կը համբուրէ հայրենի հողը և կը հեծկտայ...

Նա դարձաւ, աչքերը սրբեց, կոկորդին սեղմուած վերջին արցունքը կուլ տալ, վերջին հառաչը խեղդել կարծեց ու մօտեցաւ քրոջը:

— Ասաղի՛կ...

Ի՛նչ, բաղնիքի մը նման, փաթթուեցաւ եղբօր վզին,

— Ա՛խ, Հայրենակա՛ն Տուն...

Գրկեցին զիրար, իրար համբուրեցին, լացին բարձր, անզուսպ: Կարծես մէկը մեռած էր սիրելի, հարազատ, անզին: Կարծես քոյրը սեփական մատներով կը փակէր մեռնող եղբօր աչքերը. կարծես եղբայրը կը գրկէր մեռնող քրոջ փոքրիկ մարմինը...

Մայրը պառկած էր փափուկ ներքնակներու վրայ, իր օժիտ բերած մետաքս վերմակին տակ։ Յաւադին մարմնի կէսը արդէն մեռած, միւս կէսը մեռնելու յստակ ցանկութիւն ունէր։ Բայց մահը կ'ուշանար, չես գիտեր ինչու...

Երթունքները տակաւին կը շարժէին, բայց չէր կրնար խօսիլ։ Աչքերը երբեմն արագ արագ կը թաւալէին, երբեմն ալ պի՛չ կը յամառէին կը կենային ոեւէ առարկայի վրայ, կամ ճիգ մը կ'ընէին ետ նայելու, ե՛տ, դէպի հայրենական տունը...

Սիրտը կը տրոփէր դանդաղ, զգոյշ, Յարութի սայլին նման երբեմն օրօրուն, երբեմն արագ, երբեմն քր՛ոթ կտրելով, բայց կը բարախէր վերջապէս։ Կը գործէր նաեւ բանականութիւնը։ Կը դատէր, կը վերլուծէր, կը գիտակցէր կարծես ամբողջ ողբերգութիւնը, որ կը կատարուէր իր աչքին առջև, իր անդամալոյծ մարմինին շուրջը, իր զաւակներուն հողիներուն մէջ ու դէմքերուն վրայ։ Եւ ուղեղի այդ հիւսանդոտ ու տարտամ դատումներուն, սրտի արագ ու յարադարձիկ գնացքին մէջ միակ ցանկութիւնը իր օճախէն չբաժնուիլն էր։

— Ինչո՞ւ չթողին հայրենի առիքին տակ փչելու իր շունչը...

4.

Դեռ իրիկուն չեղած, Յարութի սայլը արդէն հասած է խոճապող բազմութիւններու վերջին մնացորդներուն, որոնք մեծ մասամբ կաղեր են, հիւանդներ, ծերեր, մանուկներ, կիներ։

Հազարով, երկու հազարով անոնք թափթփուած են հնձուած կամ դեռ չհնձուած արտերուն մէջ, դէզերուն հալին, ճամբուն երկայնքն ի վեր, հասած մինչև դէմի սև քարաժայռերը, օճախ-կրակ վառած, մեռնող տրեւին տակ սեղան փռած՝ ցամաք հացով, տեղ տեղ կտօր մը չոր պանիրի հետ։ Կամ ցորենի խուրձեր կրակի վրայ կը բռնեն, պալաւիւր կը շինեն, կ'ուտեն, կը հեծկտան, կ'աղօթեն, կ'անիծեն, կը հայոյն։ Կը հայոյն անվերջ ինքզինքնուն, ամէնուն, պատճառին, հետեւանքին։

Ու Յարութի սայլը կանգ կ'առնէ։ Սեփական լուծը սեփական վզէն կը հանէ, խոտի դէղի մը ետեւ սայլին ու մայրիկին համար ապաստան կ'որոնէ։ Կը նայի Աստղիկին։ Նուրբ ու քնքոյշ այտերը արտասովոր կարմիր ներկեր ունենան կարծես։ Արտամեծի խնձորներ են, ուռած, կարծես չար մեղունքէ խայթուած։ Աչքերուն նոյն արտասովոր փայլը, որ ջղայնութիւն ու տենդ կ'ազդարարէ։ Արեւը խաշած է բարակ շրթունքները ու առաջին պատուած քները բացուած են արդէն հոն, կծող արեւի սուր դանակներով։ Դիթը սպիտակ-դեղնաւուն չապիկ մը հագած է։ Թանձր ու մօխիւր փոշին նստած է երկար թարթիչներուն։ Կը կազայ արդէն։

Կը նայի մայրիկին, որ երկնցած է սայլին մէջ լուռ, անշարժ։ Մեռն'լ, կատարեալ մեռն'լ։ Մեռած չէ՞ արդեօք։ Ո՛չ։ Մայրը կը շնչէ, աչքերը բաց խուփ կ'ընէ, արցունքի կայլակներ կան հոն։

— Խեղճ մայրիկ... կը հառաչէ ու թանձր, մածուցիկ գնդիկ մը կու գայ կը կանգնի կոկորդին...

Ի՛նչ մը հաց ծամծմեց աղի պանիրին հետ։ Ծխեց։ Ծուխը սփռեց զինք, ցրուեց ամէն չար կասկած։ Վեր ելաւ փաղաքեց մայրը... Խեղճ, խեղճ մայրիկ, ի՞նչ պատահեցաւ յանկարծ... Երէկ այնքա՛ն լաւ էր... Ծածկեց, ծրարեց, կարծես իր երախտն ըլլար, պղտիկ, անմեղ, անզօր։ Գնաց գրկեց քոյրը։

— Հիւսնո՞ւ ես, ինչո՞ւ տաք ես այսպէս, Աստղիկ...

— Է՛հ, ոչինչ, Յարութ, դուն քեզի նայէ ու մայրիկին։

Սայլէն հանեց իր կարճիկ սիրունիկ մօտէլ հրացանը, հարսի մը պէս գրկեց։ Խուրձեր, լաթեր, փամփշտակալ իրար խառնեց, բարձ ու ներքնակ շինեց, հրացանը կողքը դրաւ ու փորձեց աչքերը փակել։ Բայց քնանալ չկրցաւ։ Երբեք։ Մայրիկը կրնար մրսիլ։ Աստղիկը կարծես հիւսնո՞ւ էր։ Զքքնանա՞ր ու չուշանա՞ր յանկարծ։ Արդէն որքա՛ն, որքա՛ն ուշացած է, մնացեր է կոյրերու, կաղերու, կիներու ընկեր։ Թուրք ու թշնամի չկա՞յ շուրջը, ի՞նչ իմանա...

Վեր ելաւ, նստաւ, սուլեց, ծխեց։ Սայլակին շուրջը հեռուէն ու մօտէն շրջան ըրաւ։ Անթիւ օճախներ կը վառ-

ուէին հաղարաւոր արիւնկալած աչքերու նման: Հեռուէն կը լսուէր ծովի ողբը, միօրինակ, վայրենացած ու անխճախութեամբ:

Եկաւ ու նորէն ստուգեց: Մայրը կը պառկէր սայլակին մէջ անշարժ, մեռելի պէս համբ: Միայն կը շնչէր: Քնած էր: Քնած էր նաեւ քոյրը, Քրիստոսի խաչափայտին վրայ ինկած Մարիամի մը նման, սգաւոր ու մեռելատէր: Լա՛ւ էր: Անոնք գոնէ կը քնանային: Ի՞նչ, է՛հ, թող փորձէ, երեւի քանքը կու գայ, ուշ կամ չուտ: Ու պարզուեցաւ նորէն խուրձերու խշտեակին վրայ, աջ ու ձախ դարձաւ, տրորուեցաւ, տառապեցաւ, մարմինը քերեց, փորփրեց սուր եղունգներով: Չեղաւ: Քուն չկար: Վճռեց անշարժ ու աչքերը փակ մնալ և համբել մէկէն մինչև հարկը ու այդպէս անվերջ, մինչև անզգայութիւնը գար, առանց հրաւերի ու ցանկութեան:

Կը համբէր, կը համբէր ու միտքերը պահ մը ցրիւ կու գային, կը թափառէին հոս հոն ու յանկարծ նորէն կու գային, կը համախմբուէին, իրար վրայ կը զիզուէին բարդ բարդ ամպերու պէս ու կը ճնշէին ուղեղը, սիրտը կը կրծէին:

... Ու հեռուներէն անթիւ անհամար հեծեալներ, սև ու մութ անտառի օրօրուող ու քալող ծառերուն պէս, կը փակէին հորիզոնը, երկինքը, գետին, աջ ձախ ու պինդ, ամբակուռ շղթայ մը կը հիւսէին իր շուրջը: Ետոյ կը վերածուէին մըջիւններու անհամար, եռկծող բազմութեան ու սև լիճ մը կը կազմէին իր ռաքերուն տակ: Ու ջուրը կը բարձրանար, յորձանք կու տար, կը ֆշֆշար ու կը սպառնար կլկլել, խեղդել զինք... Կը փորձէր ցատկել սև լիճին վրայէն ու... կ'արթնար:

Վեր կ'ելէր, կը նստէր, ծոծրակը կը քերէր, կը նստէր շուրջը, քոյր, մայրիկին: Քնած են: Լա՛ւ է: Կը յօրանջէր ու նորէն կը պառկէր: Ու աչքերը տակաւ կը փակուէին, այս անգամ իր կամքէն անկախ:

... Նոյն սև ջուրը, այս անգամ վարարած գետի մը ընթացքը առած, պղտոր, արիւնի կարմիր երիզով մը: Շուրջը սև ժայռեր են, ցից, սուր, դաժան: Տօթը կը խեղդէ զինք: Հարկաւորներ, մերկ ու քրքջուն, ջուրը կը մտնեն ու աչնան տերեւերու պէս կ'օրօրուին աջ ու ձախ,

եւ ու առաջ: Կը պարեն, խաղ կը կանչեն, անհնարին երջանկութենէ կը պոռան, կ'աղաղակեն, ճի՛տ կը հանեն երկինքին դէմ ու ձեռքերով, լեզուներով, ականջները թափ տալով կը կանչեն զինք... Եկո՛ւր, եկո՛ւր: Արդարեւ: Տօթը կը խեղդէ զինք: Ինչո՞ւ չփորձէ լողանալ, ղովանալ քիչ մը: Ջուրը կը մանէ: մէ՛կ, երկո՛ւ, երրորդ քայլը արդէն կը խրի տիղմին մէջ ու ջուրը կը հասնի մինչև պորտը, կը ձգուի կուրծքէն վեր, կը բարձրանայ ու կոկորդը կը սեղմէ կուպրի սև ու մածուցիկ հիւթով... Կը փորձէ ետ գալ, չի կրնար: ցունց մը կաւ տայ մարմինին ու... կ'արթննայ: — Ի՞նչ յիմար երազներ են...

Մայրիկը հօ չի՞ մեռեր: Քոյրը քնած է:

Օրօրուելով կ'ուզուի դէպի սայլը: Մայրը քնած է լուռ, անշարժ: Կը շնչէ սափայն: Քնած է նաեւ քոյրը: Սակայն չըջապատի աղմուկը չի դադարի: Կ'ուշաքերի: Կ'անդրադառնայ իրողութեան: Ամէն կողմ կ'ըսէ ու ծուխ: Ցուրտ է: Գիշեր: Եւ խուճապող բազմութիւնը իր վախն ու մերկութիւնը ծածկելու համար օճախ է վառեր ամէն դի: Հայրենական տունը լքած կամ կորսնցուցած բազմութիւնը ասկէ ու անկէ, արտի այս ծայրէն, բլուրի այն լանջէն, ձամբու խորերէն, սև քարերու իր ապաստարանէն ձայն կու տայ, զիրար կը կանչէ — մայրը իր կորսուած որդին: Եղբայրը իր անհետացող քոյրը, ամուսինը իր գետնի տակը մտած կիներ...

Եւ ձայներու ու կանչերու ժխորը կ'ալեկոծուի արտերուն մէջ, ինքզինքը կը կրկնէ շարունակ: Պատասխանները կը դառնան հարցում, հարցերը կը մնան հարց ու ոչ ոք կրնայ իր փնտռածը գտնել խաւարին ու քառուին, ձայներու միջոց փչող աշտարակաշինութեան մէջ...

Ու Յարութ չկրցաւ քնանալ: Երբեք:

5.

Նահանջի երրորդ օրն էր: Յարութի սայլը մէկ քանի ժամէն պէտք է հասնէր պատմական գետի: Բէնտի Մահուի ավերը, ուր իրական վտանգը չնթողած էր մութ ձորերուն

մէջ, սե ժայռերուն վրայ, պղտոր ալիքներուն խորերը...
Արդէն հրամանը վաղո՞ւց, դեռ քաղաքին մէջ տրուած էր.
— Երեք օրէն կտրել անցնիլ Բէնտի Մահուն...

Վա՛յ ուշացողին: Բայց Յարութ ուշացած չէր: Յոյս
ունէր որ ուշացած չէր: Բիչ մը աւելի կորով թեւերուն ու
սրունքներուն: Բիչ մը աւելի խնամք և խրախոյս ամէն
վայրկեան գետին տապալուող Աստղիկին, քիչ մը յոյս
թէ մայրը ողջ պիտի մնայ դեռ. ու Բէնտի Մահուն ո՛ւր է
որ, ժամէ մը, երկու ժամէն կը հասնի...

Օրը կէսօր է: Հեղձուցիչ տօթ: Օգոստոսի արեւը ուղիղ
կ'իջնէ աչքերուդ: Մարմինդ ներսէն ու դուրսէն կը բոցա-
վառուի, կ'այրուի: Ծոծրակիդ վրայ հաւկիթ կը խաչեն: Ոտ-
քերդ բռնած են կրակ պահող մոխիրներու վրայ: Մարմինդ
կեղտի մէջ քոր կու գոյ: Գրտինքը կը հեղեղէ վրայ գլուխդ
ամբողջ և չրթունքներդ, լեզուդ, քիմքդ, կոպերդ աղի ջու-
րի համ ու բոյր ունին միայն:

Քալե՛ւ, քալե՛ւ: Ո՛չ: Լծուիլ եզի, ձիւ, ջորի, էշի
նման: Բայց թանկագին բեռ մը կրել, հարազատ, ծնող-մայրը:

Զոյգ գոմէշներով և զոյգ մը եզներով լծուած սայլ մը
ճամբան շեղեց ու եկաւ զարնուեցաւ Յարութի սայլին:
Սայլակը ցնցուեցաւ, բայց Յարութ կերպով մը պահեց:

— Ախմա՛խ, կանչեց սայլուոր գիւղացին, փախի-փա-
խի այս օրերուն մեռե՞լն էր պակաս որ փախցնէիր...

Իսկ ինք փոխադրելու ելած էր իր չուլն ու չուալը,
բոլորը ինչ որ ունէր տունը, անգամ խաչերկաթը...

Յարութ կատղեցաւ, բայց ինքզինքը զսպեց.

— Ծամբադ գնա՛, ա՛յ հայ, ճամբա՛դ գնա՛:

Երկու կամաւորներ, առօք փառօք, ձիերը նստած, ու-
րախ երգեր չրթունքներուն՝ աչք նետեցին Աստղիկին: Ա-
պա իրար մօտեցան, փախացին ու քայլերը դանդաղեցու-
ցին: Ետ մնացած Աստղիկը գէշ բան մը նախզգաց, շառա-
գունեցաւ անոնց լիտի հայեացքներուն տակ և փորձեց ուժ
տալ ջախջախուած սրունքներուն ու հասնիլ սայլին ու եղ-
բօրը: Կամաւորները մտրակեցին ձիերը ու անհետացան:

Հայրենակից երկու երիտասարդներ, ընկերներ, չես
գիտեր ուրկէ ձիեր ճարած, անցան Յարութի առջեւէն: Տե-

սան, ճանչցան, քիչ մը կանգ առին: Նայեցան իրարու,
ծոեցան, նայեցան սայլակին մէջ ու տեսան Մարան մօր-
քուրը... Մեռած էր: Սայլակի կողքին, կաղ ու սգաւոր,
կը քալէր քոյրը, Աստղիկը...

— Ի՞նչ գործի էր Յարութը, խեղճ էր, ուղեցին հար-
ցնել, բայց վախցան, որ ամէնան յանկարծ ու... ձիերը
ձեռքէ հանեն... Է՛հ, ի՞նչ գործ ունին: Ոչինչ չըսին, նոյն-
իսկ չբարեւեցին տարիներու իրենց ընկերը, զինակիցը...
Ձիերը մտրակեցին ու փոչինքներու ամպերուն մէջ կոր-
սուեցան:

...Ու հիմա Աստղիկ ծարաւ է:

— Ծարա՞ւ... ո՛ւրկէ՞ ջուր գտնել տօթակէզ այս անա-
պատին մէջ:

Յարութ կանգ առաւ: Նկատեց սե ու օճադալար, լայն
շղթայ մը խուճապող բազմութեան, որ տակաւ կը տարած-
ուէր, կը փռուէր դէպի վեր, ջուր փնտնելու յոյսով:

Քայլերը ուղղեց դէպի հոն: Ուղեց շտապել, բայց քայ-
լերը չէին հպատակեր: Կը կաղար: Կօչիկները արդէն վեր-
քեր բացած էին ոտքերուն և արիւնը թանձր, խոնաւ ու
մածուցիկ, չաղախ կապած էր ոտքի մատներուն:

Բայց քալեց: Հասաւ մացառուտը, ուր թափած էր հա-
զարաւոր բազմութիւն՝ բերանքս ի վար: Զո՛ւր: Դժուար էր
որոշել: Թերեւս: Բայց աւելի շատ գռելի էր, պղտոր, ճահ-
ճարոյր, անձրեւի ջուր, անթիւ մոծակներու կայան, ան-
թիւ կճղակներով կոխկրտուած...

Ամբողջ օրը ծարաւ էր ինքն ալ: Պղտոր, գոլ, գռելի
այդ ջուրը ամէնէն պաղ ու անապակ աղբիւրի թովչանքը
բերաւ իրեն առաջին հայեացքին: Ծոեցաւ, ոտքերը պար-
զեց, փորին վրայ ինկաւ, աջ ու ձախ ձեռքերը թիկն առաւ
ու պապակած չրթունքները հպեց ջուրին: Այդ վայրկեանին,
բեռնաբարձ իշուկ մը ոտքերը և դունչը միեկ Յարութէն
ճիշտ քայլ մը անդին ու պըչպչալով ջուրի պատրանքը առ-
նել ուղեց: Վայրկեան մը Յարութ վարանեցաւ, մտածեց
թէ կարելի է վեր բարձրանալ և իշուկէն քայլ մը անդին,
քիչ մը վերէն խմել ջուրը, բայց այդ մտածումը ակնթար-
թի մը մէջ անհետացաւ ու դայն փոխարինելու եկաւ ծարա-

ւի դատան ու ինքզինքը կրծող պահանջը... Ու խմեց, ծըծեց, ծծեց անվերջ, պայթելու աստիճան: Եւ երբ արդէն յագեցած զգաց ինքզինքը՝ թեւովը շրթունքներուն վրայէն սրբեց կանկածելի կանանչ մամուռները և բաժակը երկարեց լեցուց Աստղիկի համար:

Մացառուաբ, ուրկէ կ'անցնէր Յարութ, տեղ տեղ ափ մը ստուեր կը շնորհէր: Այնպէ՛ս, այնպէ՛ս ուզեց գէթ միայն տենդալառ ու խժացող գլուխը պահել անդորր խոնարհող պատառիկ մը այդ ստուերին մէջ: Նոյնիսկ բազուկները տարածեց և ձեռքերը փական փուչերուն... Խորքէն մանկական ճիչ մը, նոր թռչելու ելլող արտոյտի մը թոյլ ծըռցով ականջին հասաւ: Աչքերը չոեց, նայեցաւ: Մազերը ցից ցից կանգնեցան գլխուն:

Ամպի ծուէնի մը պէս սպիտակ էր մանկիկի փմփուս մարմինը, փաթթուած պատառոտուն շապիկի մը մէջ: Հազիւ քանի մը ամռական...

— Անաստուածներ, մղկտաց Յարութ և կեցաւ գլուխը քերեց պահ մը:

Հուսաւոր միտք մը ակօսեց ուղեղը: Սայլին վրայ տեղ ունի: Մանկիկը կը տանի: Մեղք է: Հայի զաւակ է:

Ու դողոյ, վախվախ, քնքշալիք՝ մանկիկը ափին մէջ բռնեց ու թափ տուաւ քայլերուն:

Ճամբուն երկայնքը, փոշիներու մէջ կորսուած, վարսերը ուտերուն թափած կին մը, մատները կը կտրտէր, գողնուցին մէկ ծայրովը արցունքները՝ սրբելու ուժ կը գտնէր և,

— Զաւակս, անմեղ, հրեշտակ զաւակս, կը կանչէր:

Յարութ լսեց: Մանկիկին մայրիկն էր: Ի՞նչ գիտնաս: Հազար ու հազար մայրեր կան: Հազար հոգեր ու ցաւեր: Ո՞վ չի արտասուեր այս օրերուն: Ո՞վ կորուստ մը չունի... Եւ շարունակեց քալել:

Անդին սգաւոր կնոջ ողբը դադրեցաւ մէկէն: Աչքերը փայլատակեցին: Տեսաւ ու ճանչցաւ հարազատ զաւակը:

Ի՛ր, ի՛ր զաւակն էր այդ. այդ դեռ անանուն իր զաւակը: Եւ ի՞նչ հրէջ մըն էր այդ մարդը, ո՞ւր կը տանէր իր մէկ հատիկ, իր սիրոյ ու տառապանքի, երկունքի ու մայրութեան անդրաճիկ այդ պտուղը: Ու չանդրադարձաւ, չու-

զեց իսկ գիտակցիլ բնաւ, թէ քիչ առաջ ինքն էր որ լքած էր իր զաւակը, գերադոյն անգորութեան մը ու մահէն աւելի ծանր յուսահատութեան մը մէջ: Ու կորսուած, թռչունի, օձի, գէլ-դազանի կեր դարձած, քիւրտի ու թուրքի սուրին ծայրը անցած, ընդմիջա մեռած իր զաւակը հոս էր ահա, մարդու մը ճանկերուն մէջ... Ու այդ մարդը չի խղճար իրեն, կը տանի, կը փախցնէ իր զաւակը:

Ու կինը, վագրի մը ոստիւնով Յարութի առաջը կտրեց.

— Ո՞ւր կը տանիս զաւակս, անաստուած, տո՛ւր, ե՛տ տուր զաւակս, անտէ՛ր կարծեցիր... Յարութ սառեցաւ, քար կրտեցաւ: Մի՞թէ:

— Երախան ք՞եղի է, մղկտաց ձայնով մը, որ հազար ներողութիւն կը խնդրէր:

Ակնթարթի մը մէջ մայրը խլեց զաւակը Յարութի ձեռքէն, ծունկի եկաւ ու թոռմած, ցամքած, դատարկ պարկի մը պէս կախ ինկած ու արեւէ կիզուած ստինքները զաւակին բերանը ճիթեց կերպով մը...

Յարութի քայլերը դողացին, բայց քալեց նորէն:

Երբ հասաւ՝ տեսաւ Աստղիկը, որ սայլին վրայ բարձրացած, վարսերը կը փետտէ մօր դէմքին և յուսահատ ու անզուսպ ողբ մը կը ձգէ, որ քարերուն աղաղակել կու տայ...

— Ի՞նչ, մայրիկը մեռած է...

Հարցումին պատասխանը չստացաւ... Մօտեցաւ, վարէն վեր նայեցաւ ուղիղ մայրիկի աչքերուն, որոնք բաց, ակնապիշ, արեւին ու երկինքին ուղղուած էին... Սոսկաց, Գտաւ բազկերակը: Թոյլ, չա՛տ թոյլ կը զարնէր ան տակաւին: Գլուխը դբաւ սրտին, կ'աշխատէր ան ալ: Ու յոյսը ծաղկեցաւ նորէն, հիւանդ, աղաղուն, գրեթէ անյոյս յոյս մը, բայց յո՛յս վերջապէս:

— Բան չկայ, չոգ-զարկ է, ըսաւ ու փորձեց մխիթարել ինքզինքը, քոյրը:

Զուրի բաժակը երկարեց Աստղիկին:

— Խմէ՛, ըսաւ, մի՛ լար, բան չկայ, չոգ-զարկ է: Երթամ քիչ մը կաթ ճարեմ, կը խմէ, կ'աղէկնայ. շուտով կը հասնինք:

Կա՛թ: Ո՞ւրկէ ճարել կաթը... Աւելի շուտ արծիւի կաթ կը ճարեա...

Ու հայկացքը՝ բռնեց՝ աջ, ձախ, աստ, անդ...:

Շուտ եկաւ վազող, զերար հրմշտկող, ոտքերէն փուշեր հանող ու վէրքեր կապող, ծարաւէն պապակող, հոս հոն յոգնութենէ ուժասպառ նստոտող անթիւ, անգլուխ, անլեզու ամբիսին մէջ:

Մօտեցաւ խուճի մը, որ հացի փշրանքներ կը ծամէր՝ նստած զոյգ մը եղներու ստուերին:

— Կաթ չունի՞ք:

— Մեր եղը կաթ չի սար, հնչեց չոր ձայն մը:

Հարուածը և ամօթը կուլ տուաւ: Անցաւ ուրիշ կայաններ:

Մացառուտին տակ այծ մը կը կթուէր:

— Պուտ մը կաթ տուէ՛ք, ախպէր, մայրս շող-զարկ եղած է...:

— Պուտ մը կաթ... յիմա՞ր է այս մարդը: Ամբողջ ընտանիքը այդ այծին յոյսովն է, որ բեռ կը կրէ և լակոտ-լուկուտ կը կերակրէ: Գնա՛, գնա՛ կով ունեցողներուն մօտ: Յարութի թմրած ես արթնցաւ:

— Ուզածս պուտ մը կաթ է միայն, դրամով տուէ՛ք: Եւ արծաթ դրամի կտոր մը նետեց:

— Զուռի՛նք ըսինք... Կաթ ծախողին գնա...:

Աչքերը լայն բացուեցան: Հրացանը ուսէն ցած բերաւ:

— Տուէ՛ք ըսի, հիւանդի համար է, ես ձեզ մարդ ըսողի...:

Մանկամարդ կին մը մէջտեղ ինկաւ:

— Ոտքդ պագնեմ, երախայի տէր ե՛նք...:

Յուզուեցաւ: Զգաստացաւ: Խղճաց:

— Նալլա՛թ չար սատանին...:

Ու հեռացաւ շուար, մորմոքուն, յուսահատ:

Անդին գիւղացի ընտանիք մը, փորի վրայ պառկած, կաթի մէջ գարի հաց բրթած, բերանը կը ճիճփացնէր:

— Պուտ մը կաթ, հիւանդի համար է: Ու արծաթ հինգ զրուշնոց մը նետեց:

Լոռի՛ն: Բաժակը պարզեց ու գեղեցիկ աչքերը դուրս եկան ակնակապիճներէն:

— Շո՛ւտ, ժամանակ չկայ, հիւանդը մինակ է, կի՛ն է, մա՛յր է, ծերունի՛...:

Լոռ ու չկամ՝ բաժակը առին ձեռքէն, առանց իրեն նայելու, հազիւ յատակը սպխտակցուցին ու դրամը գետնէն վերցուցին:

— Շնորհակալ եմ:

Պատասխանող չեղաւ: Միայն տեսաւ ու զգաց անհամարձակ բարկութեան տխրոյթ ու անիրաւ չեչտ մը, որ կը դողար կարճ ու գէր մարդուկի մը դէմքին:

Պուտ մը կաթը սփոփանք մը եղաւ աւելի շուտ իրեն ու Աստղիկին, քան մօրը, որու շրթունքները հազիւ բացուեցան հեղուկը ընդունելու համար: Ամէն պարագայի տակ մայրը կը շնչէր տակաւին: Ա՛խ, եթէ միայն մինչև Բէնտի Մահուն հասցնէր ու անցնէր... անկէ անդին փրկութիւն է, կ'ըսեն. գիւղ կայ, օճախ-կրակ, տուն, տեղ, հայ, քըրխատոնեայ, բժիշկ գուցէ... Աստուած ողորմած է...:

6.

Զեա գիտեր ո՛վ հրամայած էր:

— Թողնել սայլերն ու բեռները և միայն հողի աղատել... Դեռ իրիկուն չեղած կտրել անցնիլ Բէնտի Մահուն...:

Քօզաք հեծեալներու հարիւրեակ մը սուրերով ճամբայ կը բանայ: Ոչ ոք կը խնայուի անոնց վայրենի արշաւին տակ:

Սայլերու լուծքերը, անիւները, բեռները, տէրերը կը փաթթուին իրարու, կը կենան: Գոմէշները և եզներու կոս ոչները իրարու կը բախին: Սայլակ մը ուրիշ մեծկակ սայլի մը տակ կը ճռնչէ, մէջքը կը փշրէ: Պառաւ մը ցած կը գլորի ու ալիւրի պարկերուն տակ կը ճչայ: Քօզաքի մը ձին կը թռչի ուրիշ սայլի մը վրայ, ես կու գայ նորէն, իր սմբակներուն տակ գեղջուկ հարսի մը կողքը կը ջարդէ ու նորէն սայլին վրայ կը բարձրանայ, մտրակ մը կ'ուտէ ու կ'անցնի վերջապէս, մարդկային մարմիններու վրայէն:

Արեւ կայ տակաւին, բայց փոշիի ամպերու գունդերն են միայն, որ օղակած են հազարաւոր բաղմութիւնը: Կայ միայն ճիչերու, օգնութեան զուր յոյսերու թշուառ ու ցնորական աղմուկ: Կայ մտքերու, սրտերու, մկաններու, ջիղերու, խօլ ու նախնական բնազդներու դժոխք, երբ մայրը

կ'ուրանայ իր զաւակը, ամուսինը կը լքէ իր կինը, եղբայրը կ'ատէ իր քոյրը... Ու ամէնքը՝ հաւասարապէս բախտակից՝ անհաւասար չափերով թշնամի են իրարու, զիրար ատող, նախանձող։ Հայոյանքը աւելի բարձր կը հնչէ, քան օգնութեան աղաղակը։ ու աղօթքը կը ծեծկուի անէծքի տարափին տակ։ Ամէն ոք հրաման ունի, աղերսանք ունի, երա՛զ ունի, ու ոչ ոք հրամանակատար է, գթոտ, օգնական։ Ո՞ւր, վայրի բնազդն է միայն որ եղջիւրաւոր ամենի ոգիի մը պէս կ'արշաւէ ձիերու բաշերուն վրայէն, գոմէշներու կնձակներուն տակ, կաղ ու վերաւոր սրունքներուն կպած, կափկափուող ու հայտնող բերաններէն, բոլոր հոգիները նիզակելով և խոշտանդելով։

Արդէն Բէնտի Մահուի շառաչուն ասիւրուն հասան։ Շուրջը սե ժայռերն են, ցից, սուր ու մռայլ, որոնք կը բարձրանան ու կարծես երկինքի սիրտը կ'ուզեն մխուիլ։ Դէմը օձազալար կածանն է, ուրկէ հարիւր հազարներ անցան ու պիտի անցնին... Պիտի անցնին... Բայց ուշացած են ահա, ու վա՛յ ուշացողին։ Ու Յարութ իր սայլակին, աղապ աղջիկ քրոջ ու հիւանդ մայրիկին հետ՝ ուշացողներուն մէջ է։ Մռայլ կածանն ու նեղլիկ կամուրջը, կարծես երկու խորհրդաւոր դաշնակիցներ անդնդախոր գետին և սեպ սե ժայռերուն, փակած են ճամբան բոլոր ուշացողներուն առջև։ Սայլերը իրարու վրայ դիպուած են ու անոնց անիւներուն և ճնշիչ ծանրութեան տակ ճզմուած են կողեր ու ոսկորներ, կիներ, ծերեր, մանկիկներ... Փակած ու խցկած են բոլոր ճամբաները, խաւարած ամէն յոյս։

Բեռները գետը կը չարտուին։ Ի գո՛ւր։ Սայլերը կը կոտորուին՝ ճամբայ բանալու յոյսով։ Ի գո՛ւր։ Մարդիկ իրարու կը պլլուին։ Կը ծեծեն, կը ծեծկուին։ Տիրակաւն շորէն հայոյանքն է, անէծքը, չար, բայց սփոփարար...

Ու համազարկերու որոտը բլուրներէ ու դաշտերէ անցնելով թե կ'առնէ, կը հասնի ամբողջին։ Քիչ մը ևս և արդէն գնդակներ կան, որոնք կ'իյնան բաղմութեան մէջ, վէրք մը կը բանան կնոջ մը ազդրին վրայ, ծերունիի մը դանկը կը պայթեցնեն, սարսափի, տապի ու տենդի մէջ կը պահեն բոլորը, բոլորը...

Տակաւ գնդակները կը վերածուին կարկուտի տարափի։ Ու ոչ մէկ գնդակ աննպատակ կը մնայ ուղեւա։

Սեպ սե ժայռերուն ու ծերակերուն մէջ քրդական առաջին տասնեակը կը յայտնուի արդէն։

— Ճամբան կտրուած է, ե՛տ դարձէք, կը պոռան տասնեակ մը ձայներ։

Ե՛տ։ Հրամանը փրկութիւն կը համարուի, ու ամբոխը գլուխը ետ կը դարձնէ, բայց շարժուելու ճամբայ չի գտներ։

— Եկա՛ն, եկա՛ն, ետեւէ՛ն եկան, ետ մի՛ երթաք, կը կանչեն յուսահատ ձայներ...

Ու սայլերու անիւներու, կենդանիներու, մարդոց չեղջակոյտեր են միայն, որ պարիսպ կը պահեն՝ մոռնող սե ու պղտոր գետին և ցից ու մռայլ ժայռերուն միջև։

Ու բազմաթիւ անանուի հասակներ կը տապալին, կը գլտորին, կ'ոռնան, կարմիր արիւնի մէջ կը թաւալին, վերջին անգամ ամուր կը սեղմեն հարազատ ձեռքեր, հողը կը ճանկոտեն, ապա շունչերնին կը փչեն և դիակներու չեղջեր կը դիգեն հոս, հոն, ամէն տեղ...

Տասնեակ մը գինուած գիւղացիներ, քանի մը կամաւորներու հետ կը մազլին ժայռերն ի վեր, կը կոուին, կը կրակեն, կ'իյնան, կը բարձրանան...

Յարութ հոն է իր կարճլիկ, սիրունիկ մօտէլ հրացանով։ Սայլակը վաղուց ջախջախուած է հսկայ սայլի մը ծանրութեան տակ։ Հազիւ փրկած է մայրիկը ու ձեռքերուն առած, ժայռի մը տակ ցած դրած է, իբրեւ աղահոլ կայան։ Աչաղիկ հոն է ու աղօթարար Մարիամի մը նման կը հսկէ մօրը քով։

Հիմա պէտք է կոուիլ։ Լաւ որ ուրիշներ ալ կան որ կոուիլ գիտեն։ Կոի՛ւ։ Ամէնէն լաւը կոիւն է նորէն...

— Փամփուշտ մի՛ խնայէք, հայի՛ր։

Յարութի ձայնն է։ Ու Յարութ ակամայ հրամանատար մըն է հիմա։

— Կրակը դէպի ձախ պահէք, ձե՛զ մատաղ։

— Տղա՛յ, այս քարը պահէ՛, կեցցե՛ս...

— Կրա՛կ, կրա՛կ...

Բայց համակոծ ողբը զժոխքինն է, որ Բէնտի Մահու կը կոչուի։

Յարութի հայեացքը ակամայ ետ կը նետուի ու իր աչքերը իրական զոխքն է որ կը տեսնեն։

Արդէն կիրճը, ամբոխին մէջ մտած են հարիւրաւոր քիւրտեր, որոնց սուրերը կը փայլին ու հրացանները կ'որոտան... Անթիլ գիւղներ կան և գետը ողողուած է մեռած ու մեռնող գիւղներով, կենդանի ու վիրաւոր մարմիններով: Ահա՛ ինք տեսաւ, թէ ի՞նչպէս մայր մը իր զաւա-կը գրկած գետը նետուեցաւ... Ահա՛ ինք նշմարեց, թէ ի՞նչպէս աղջնակի մը շրջազգեստը կը պատուեն երկու քիւրտեր, ժայռերուն մէջ...

Աստղիկը արդեօք...

Ու Յարութ խելագարի մը պէս ցած նետուեցաւ դէպի սև ժայռերը, հոն, ուր մայրիկն էր և Աստղիկը...

Խելագար այդ թռիչքէն առաջ՝ զգաց որ կը կաղար: Չտեսաւ արիւնը, որ կը վազէր աջ բազուկէն ու թեւը կոտրած ճիւղի մը պէս կը կախուէր ուսէն:

Բայց վազեց, ինկաւ, բարձրացաւ, մինչև որ հասաւ ժայռերուն, հոն, ուր մայրիկն էր...

— Ա՛խ...

Մայրը սառած էր ընդմիջտ... Երրորդ կաթուածը սրբա-տին էր, մահացու:

Ու մինչ կը փորձէր ծռիլ ու շրթունքները հասցնել մայրիկին, մինչ կ'երազէր մեռնիլ մօրը արդէն սառած գրկին, մօտիկ, շա՛տ մօտիկ լսեց հարազատ, սոսկալի ճիչը Աստղիկին, որ անհնարին գօտեմարտի մը մէջ մտած էր զոյգ մը հսկայ քիւրտերու հետ, որոնք կը փորձէին կապկպել զայն իրենց սև ձիւն վրայ...

Յարութ փորձեց կանգնել: Չկրցաւ: Փորձեց հրացանը շարժել: Ի գո՛ւր: Չեղք չէր շարժեր այլեւս: Ու գլուխը կ'օրորուէր, կը հակէր գետին, մինչ գետինը շուռ կու գար, կը պատուէր ու կը կանչէր զինք...

Ականջին տակ լսեց ծանօթ բոմբիւն ու ցնցուեցաւ: Կոնակին զգաց ծանր հարուած մը, նախ սուր, կիզիչ, բայց տակաւ մեղկ չփումի մը պէս անդորր ու ցանկալի: Ջերմութեան արտասովոր ալիք մը բարձրացաւ ոտքերէն մինչև մազերը, բռնեց ուղեղը, վերադարձաւ սրտին ու վարարեց բոլոր երակները...

Ու գեղեցիկ գլուխը ինկաւ մօրը ծունկին...

1926 Յուլիս, Փրակա

«Ազգային գրադարան»

NL0123852

“ՄԱՍԻՍ” ԳՐԱՏԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

		Լէվ
1. Ասուր-Նազիր-Աբալ	4. ՄԵՀԵԱՆ	10
2. Մեծապատիւ Մուրացկանները	6. ՊԱՐՈՆԵԱՆ	30
3. “Մասիս” Տարեգիրք Ա. Տարի	Ա. ՍԵՒԱՆ	100
4. Թանկագին Համբոյր (Կտկերք • 1 արար)		10
5. Գիրուկ Մարդուն Հանդիմները	ՈՒ. ՃՕՆՍԸՆ	15
6. Հռոմի Պապին Զաւակները,	Մ. ԶԷՎԱՔՕ	150
7. Գուեակը (երգիծավեպ)	ՍԹ. ԲՈՍԹՈՎ	20
8. “Մասիս” Տարեգիրք Բ. Տարի	Ա. ՍԵՒԱՆ	100
9. Հրաւերներու Պալատը	Մ. ԶԷՎԱՔՕ	150
10. Խելագար Հայուհին	ՏՈՒԹ. ՃԷԼԱԼԵԱՆ	65
11. Մուսա Լեւոն 40 Օրերը Ա. Բ. Հասոր ԶԲ. ՎԵՐՖԷԼ		400
12. Ռակասքեհի Ասպետը	Մ. ԶԷՎԱՔՕ	150
13. Հին Հայ Բանաստեղծութիւնը	Գ. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ	30
14. Հայ Եղեռներ	Մ. ՆԵՏԻՄ	20
15. Թարգան	ԷՏԿԱՐ ՌԱՅՍ ՊՈՐՈՈԻ	50
16. Յոյն Լրտես. Գործունեութիւնը	ՊՈԼՍՈյ մէջ	20
17. Վիթոֆ	ԱՐԹԻՒՐ ՊԷՐՆԷՏ	100
18. Վարդան Մամիկոնեան	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	20
19. Սիրոյ վր վեպը	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	10
20. Նահանջ	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	10

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 2.50 ԶԲ. ԶԲ.